द्विचतुःषड्दशभ्यश्च कलासु विरुदे मताः।
दशभ्यो नाधिकाः कार्याः कलासु विरुदे बुधैः॥
कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कीर्त्तिता।
विरुदं कवयः प्राहुर्गुणोत्कर्षादिवर्णनम्।
विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक्॥
इत्युपोद्घातः। इति श्रीरूपगोस्वामिकृतश्रीगोविन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः॥

विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली।) विरुदश्रेणी। स्तवमाला। तल्लक्षणादि यथा,—
"अधीत्य विरुदावल्या लक्षणं यन्यकृतुक्तकृतम्।
शतावृत्तेः पठति प्रातस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः॥
सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली।
योऽभ्यधायि विशेषस्तैः स तावदिह लिख्यते॥
कलिका लोकविरुदैर्युता विविधलक्षणैः।
कीर्त्तिप्रतापशौटीर्यसौन्दर्योन्मेषशालिनी॥
कलिकाद्यन्तसंसर्गिपद्या दोषविवर्जिता।
शब्दाडम्बरसंवृत्ता कर्त्तव्या विरुदावली॥"
इति श्रीरूपगोस्वामिकृते श्रीगोविन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः॥ * ॥ कलिकालक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम्। विरुदलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥

विरुद्धः, त्रि, (वि+रुध+क्तः।) विरोधविशिष्टः। यथा। विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वम्। इति जैमिनीसूत्रम्॥
"विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया।
तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभुत्सया॥
स्मृतितत्त्वे प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम्।
गुणलेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्म्मदर्शिभिः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(दशममनोर्ब्रह्मसावर्णेः देवतान्यतमः। यथा, भागवते। ८। १३। २२।
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः।
सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः॥")
क्ली, विचारात्मीयदोषविशेषः। यथा। "विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं तत्र दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ। समयः पुनर्यथायुर्वैदिकसमयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति। तत्रायुर्व्वैदिकसमयः चतुष्पादसिद्धिः। आलभ्या पशव इति याज्ञियसमयः। सर्व्वभूतेष्वहिंसेति मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतसुच्यमानं विरुद्धमिति॥" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

विरूढः, त्रि, अङ्कुरितः। (यथा, "विरूढशालिं अङ्कुरितधान्यसहितमन्नम्।" इति माधवकृतरुग्विनिश्चये मूलव्याख्याने विजयरक्षितः।) जातः। इति मेदिनी। ढे, ६॥ (यथा, रघुवंशे। २। २६।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥")
आरोहणविशिष्टः। यथा।
"सम्मुखे लिखितां पुरामपि रिपौ कल्पलतो-
मेखलां
लीलालूनपुनर्विरूढशिरसो वीरस्य लिप्सु-
र्व्वरम्।"
इत्यादि मुरारिः॥

विरूपं, क्ली, पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

विरूपः, त्रि, (विकृतं रूपं यस्य।) कुत्सितः। कुरूपः। यथा,—
"विरूपोन्मत्तनिस्त्रानामकुलापूर्व्वकं हि यत्।
पूरणं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः॥"
इति रामतर्कवागीशः॥
(यथा, सुश्रुतसंहितायाम्। ७०। २३।
"या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन
रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा।
प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति॥"
परिवर्त्तरूपः। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६५। १६।
"यद्विरूपाचरं मर्त्तेष्ववसं रात्री शरदश्चतस्रः।"
"यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्यक्तात् विगतसहजभूतदेवरूपाः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ नानारूपः। यथा, ऋग्वेदे। ३। ५३। ७।
"इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः॥"
"हे इन्द्र इमे यागं कुर्व्वाणा भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा मेधातिथिप्रभृतयः॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥ विरुद्धः। यथा, साहित्यदर्पणे। १० परिच्छेदे।
"विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम्॥"
उदाहरणं यथा,—
"क्व वनं तरुवल्कभूषणं
नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता॥")
स्वार्थे कः विरूपकश्च॥

विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः। यथा,—
"जाताः सुमनसः पुत्राश्चयः शूरा महाबलाः।
सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः॥"
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः॥

विरूपा, स्त्री, दुरालभा। अतिविषा। इति राजनिर्घण्टः॥

विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणी यस्य। "सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्।" इति षच्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः॥")
रुद्रभेदः। इति जटाधरः॥ तस्य पुरी सुमेरोर्नैर्ऋतकोणे वर्त्तते। यथा,—
"तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः श्रुता।
नाम्ना कृष्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः॥"
इति वाराहे रुद्रगीता॥
(विरूपे, त्रि। यथा, कुमारे। ५। ७२।
"वपुर्व्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु॥")

विरूपिका, स्त्री, (विकृतं रूपं यस्याः। कन्। टापि अत इत्वम्।) कुरूपा। यथा,—
"नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका॥"
इत्युदाहृतत्वम्॥

विरूपी, [न्] पुं, (विरुद्धं रूपमस्यास्तीति। इनिः।) जाहकजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुरूपविशिष्टे, त्रि॥

विरेकः, पुं, (वि+रिच+घञ्।) मलभेदः। तत्पर्य्यायः। रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरेचनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ प्रस्कन्दनम् ६। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यके।
"धूमालुघ्नाग्निरो विरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं शैत्याशनुयं
जयेत्॥"
अस्य योग्यायोग्या यथा,—
"बालवृद्धकृशस्त्रीक्षयपीनसार्शभयार्द्दिताः।
रूक्षशोषक्षयायुक्ता गर्भिणी च नवज्वरी॥
अथो गच्छति यस्याहकृतिकातङ्करोगिणी।
नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषाञ्च बलाबलम्॥
नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्त्तिताः।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे॥)

विरेचकः, त्रि, रेचकः। विरेककारकः। सारकः। मलभेदकः। जोलाब इति आरबीभाषा॥ विपूर्व्वकरिच्धातोर्ण्वुलन्प्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, वैद्यके।
"पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाड़ी तस्य कफापहा।
फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम्॥")

विरेचनं, क्ली, (वि+रिच+ल्युट्।) विरेकः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्कारकौषधं यथा,—
"हरीतकी समगुड़ा मधुना सह पेषिता।
विरेचनकरी रुद्र भवतीति न संशयः॥
त्रिफला त्रिवृतं चित्रं तथा कटुकरोहिणी।
जरत्सम्भरो ह्येष उत्तमस्तु विरेचनम्॥"
अपि च।
"त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकृत्।
हरीतकी सोष्णनीरा लवणश्च विरेचकृत्॥"
इति गारुड़े १८७। १६६ अध्यायौ॥ * ॥
अन्यच्च। अथ विरेचनविधिः।
"स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात् सम्यग्विरेचनम्।
अवान्तस्य वधःसक्तो यद्वर्णी छादयेत् कफः॥
मन्दाग्निगौरवं कुर्य्याच्छनयेद्वा प्रवाहिकाम्।
अथवा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत्।
अन्यदात्ययिके कार्य्ये शोधनं शीलयेद्बुधः॥"
आत्ययिके प्राणसङ्कटे।
"पित्ते विरेचनं कुर्य्यात्तीव्रभूते गदे तथा।
उदरे च तथाध्माने कोष्ठकुक्षौ विशेषतः॥
दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः।
शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः॥
बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः।
आनस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी॥